

POLSKI KIBIC PIŁKARSKI JAKO OSOBOWOŚĆ AUTORYTARNA?¹

György Lukács, Max Horkheimer i Theodor Adorno są najbardziej znaczącymi przedstawicielami szkoły frankfurckiej, której powstanie zbiegło się z rozwojem faszyzmu. Po dojściu Hitlera do władzy członkowie szkoły wyemigrowali do USA. Wielu z nich nigdy nie powróciło do Niemiec. Teorie wspomnianej trójki wpłynęły na rozwój oraz twórczość Jürgena Habermasa, najwybitniejszego przedstawiciela współczesnej teorii krytycznej², która jest systematycznym rozwinięciem idei „neomarksistowskiej” szkoły frankfurckiej³. W 1950 roku zespół Adorno opublikował pracę *The authoritarian personality*. Głównym celem badaczy z Uniwersytetu w Berkeley było znalezienie cech osobowości, predysponujących do aprobowania faszyzmu. Adorno uznał, że za otwartość na przyjmowanie ideologii antydemokratycznych odpowiada autorytaryzm będący specyficzną strukturą osobowości, do której pomiaru stworzono tak zwaną skalę F (od *fascist*)⁴. Narzędzie to przez dziesięciolecia stosowano jako wskaźnik autorytaryzmu. Wyniki badań wykorzystujących skalę F pokazały, że osobowość autorytarną można postrzegać jako syndrom dziewięciu kategorii przekonań i postaw: autorytarnej uległości, autorytarnej agresji, konwencjonalizmu, antyintracepcji (sprzeciwu względem tego, co subiektywne, wyobrażeniowe i dotyczące wrażliwości), przesądów

¹ Publikację przygotowano w ramach projektu DS. 232 Wydziału Wychowania Fizycznego Akademii Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie, finansowanego ze środków MNiSW.

² J.H. Turner (2004), *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa: 640-641.

³ A. Elliott (2011), *Współczesna teoria społeczna*, Warszawa: 214.

⁴ T.W. Adorno i in. (1950), *The authoritarian personality*, New York.

i stereotypów, kultu siły i „twardości” charakteru, destrukcyjności i cynizmu, projekcji oraz wybujałej seksualności⁵.

Stworzono wiele prac mających na celu rewizję pojęcia osobowości autorytarnej oraz ulepszenie jej pomiaru⁶. Największy wpływ na nurt badań nad autorytaryzmem mają idee sformułowane przez Roberta Altemeyera⁷, który wzorem Adorno potraktował autorytaryzm jako wymiar struktury osobowości, choć odrzucił freudowskie wyjaśnienie jego źródeł. Szukając przyczyn autorytarnej agresji, Altemeyer skorzystał z teorii społecznego uczenia się Bandury⁸. Podejście to zakłada, że ryzyko uzewnętrznienia się autorytarnej agresji jest największe, gdy występują równoległe dwa zjawiska: przeżywanie negatywnych emocji (złość, poczucie krzywdy, zazdrość) powodujące skłonność do niechęci i agresywnych zachowań oraz zespół przekonań o rzeczywistości społecznej, który osłabia moralne i społeczne hamulce (wiara w „zagrażający świat”, czyli nieustanne przekonanie o tym, że ład społeczny jest w jakiś sposób zagrożony)⁹

Sport wiąże się z licznymi emocjami. Odczuwają je nie tylko zawodnicy, ale także kibice. Jedni i drudzy doświadczają wielu emocji pozytywnych (radość, duma czy przyjemność), jak i negatywnych (złość, rozczarowanie, agresja)¹⁰. Piotr Rymarczyk podkreśla, że rozwój mediów nie wpływa na spadek popularności widowisk sportowych oglądanych na stadionie. „Rozkrzyczany i barwny tłum (...) widzów wydaje się znakomitym przykładem nowoplemienia, dzięki uczestnictwu w którym można przynajmniej tymczasowo zaspokoić potrzebę tożsamości i przynależności do szerszej grupy”¹¹.

Współczesne media przedstawiają świat, definiują pojęcia, opisują zjawiska, porządkują, hierarchizują i podsuwają interpretacje rzeczywistości. Przeciętny konsument „zanurzony” w kulturze, a zwłaszcza kulturze popularnej, do której należą widowiska sportowe, opiera swoją wiedzę przede wszystkim o doniesienia medialne. W opinii wielu kibiców brak obiektywizmu i rzetelności mediów (zwłaszcza w przypadku tak zwanego medialnego

⁵ P. Radkiewicz (2011), *Ile jest autorytaryzmu w prawicowym autorytaryzmie? Krytyka użyteczności narzędzia pomiaru*, „Psychologia Społeczna”, 6: 97.

⁶ D. Oesterreich (2005), *Flight into security: A new approach and measure of the authoritarian personality*, „Political Psychology”, 2: 275-297.

⁷ R. Altemeyer (1996), *The authoritarian specter*, Cambridge.

⁸ A. Bandura (1977), *Social learning theory*, New York.

⁹ P. Radkiewicz (2011), dz. cyt.: 98.

¹⁰ C. Bal, P. Quester, C. Plewa (2009), *Event-Related Emotions: A Key Metric to Assess Sponsorship Effectiveness*, „Journal of Sponsorship”, 2(4): 367-378.

¹¹ P. Rymarczyk (2011), *Kultura fizyczna w społeczeństwie ponowoczesnym*. W: Z. Dziubiński, Z. Krawczyk [red.], *Socjologia kultury fizycznej*, Warszawa: 115.

mainstreamu) jest godny krytyki, a nawet pogardy. Stąd biorą się takie zjawiska jak na przykład kontestowanie „Gazety Wyborczej” przez kibiców Lecha Poznań (i nie tylko), skutkujące noszeniem koszulek i wywieszaniem transparentów z napisem: „GW – nie czytam” nie tylko na stadionie Lecha, ale w całej Wielkopolsce, gdzie fani „Kolejorza” mają swoje wpływy. Kolejnym przykładem może być zakładanie stron internetowych w celu krytykowania dziennika i jego pracowników oraz walki o oczyszczenie „dobrego imienia” klubu i kibiców¹². Między innymi z powodu „zagrożającego świata mediów” w Polsce od kilku lat część kibiców piłkarskich postrzega siebie jako „żołnierzy wyklętych”, dyskryminowanych także przez rozmaite władze, choć walczących przecież – podobnie jak powstańcy w Warszawie w 1944 roku lub partyzanci rozmaitych formacji w trakcie i długo po II wojnie światowej – w „słusznej sprawie”¹³. „Oni mieli swoją wojnę, a my mamy swoją” – stwierdził jeden z kibiców podczas rozmowy z autorem niniejszego tekstu.

Autorytaryzm prawicowy

W wyniku wieloletnich badań Robert Altemeyer wyłonił trzy spośród dziewięciu komponentów oryginalnego modelu Adorno: uległość, agresję i konwencjonalizm. Odznaczają się one silnymi i trwałymi interkorelacjami. Skala skonstruowana przez Altemeyera mierzy ściśle kowariancję trzech kategorii postaw: stopień podporządkowania się władzy oraz innym uznanym autorytetom, zgeneralizowaną agresję względem członków innych grup, szczególnie grup postrzeganych jako zagrożenie, odbiegających od uznanych w danym społeczeństwie norm, przyjmujących inne wartości, odmiennych od własnej grupy oraz konwencjonalizm, rozumiany jako silne przywiązanie do obowiązujących norm i tradycyjnych wartości¹⁴. Z biegiem lat Altemeyer zaczął utożsamiać autorytaryzm z autorytaryzmem prawicowym (*right-wing authoritarianism* – RWA), który postrzegał jako coś charakterystycznego dla zwolenników prawicowych ideologii, choć w pierwotnym zamyśle autorytaryzm miał stanowić politycznie interferentny wymiar osobowości. Próby pomiaru autorytaryzmu lewicowego czy też lewicowo-rewolucyjnego zakończyły się jednak niepowodzeniem¹⁵. Wśród badanych nie udało się

¹² T. Sahaj (2012), *Aktywność stadionowa kibicowskich grup „ultras” jako przejaw specyficznej komunikacji społecznej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 3: 46.

¹³ T. Sahaj (2015), *Czy polscy kibice piłkarscy są apolityczni? Refleksje socjologiczne*. W: Z. Dziubiński, K.W. Jankowski [red.], *Kultura fizyczna a polityka*, Warszawa: 125.

¹⁴ P. Radkiewicz (2011), dz. cyt.: 98.

¹⁵ R. Altemeyer (1996), dz. cyt.

wyłączyć osób osiągających stosunkowo wysokie wyniki na skali autorytaryzmu lewicowego¹⁶.

Etniczność i upolitycznienie środowiska kibiców piłki nożnej

Pojęcie etnocentryzmu wprowadził socjolog William Sumner. Oznacza ono pogląd, zgodnie z którym własna kultura jest punktem odniesienia przy opisie i ocenie innych kultur¹⁷. Robert LeVine i Donald Campbell podkreślają, że istota tego zjawiska tkwi w postrzeganiu kultury własnej grupy jako centrum świata społecznego. Przejawia się to faworyzowaniem swoich i „defaworyzowaniem” obcych¹⁸. Nieodłączną formą ekspresji etnocentrycznej wizji rzeczywistości społecznej jest nacjonalizm, czyli przekonanie o wyższości własnego narodu czy grupy etnicznej i dążenie do jej dominacji nad innymi oraz wrogość względem innych grup wyrażona na przykład ksenofobią lub uprzedzeniami. Analiza związków autorytaryzmu i etnocentryzmu to jeden z filarów teorii Adorno, którego badania dotyczące różnic w orientacjach politycznych między osobami etnocentrycznymi i „antyetnocentrycznymi” doprowadziły do hipotezy zakładającej, że za gotowość do przyjmowania ideologii antydemokratycznych odpowiada osobowość autorytarna¹⁹. Wątpliwości w kwestii etnocentryzmu osób autorytarnych nie ma także Altemeyer. Nazywa je nawet głęboko etnocentrycznymi²⁰. Liczne badania dowiodły, że osoby autorytarne są również etnocentryczne, skłonne do wrogości i dyskryminacji. Wśród badaczy powszechne jest przekonanie o tym, że autorytaryzm implikuje chęć do obrony utrwalonego porządku i agresję względem tych, którzy faktycznie lub potencjalnie mogliby tę stabilność zniszczyć. Konwencjonalizm, czyli nacisk na przestrzeganie norm i szacunek dla autorytetów to czynniki przesądzające o postrzeganiu autorytaryzmu jako zjawiska wpływającego na przynależność do narodu czy grupy etnicznej w sposób, który implikuje poczucie etnocentrycznej wyższości, skłonność do zachowania homogeniczności i kulturowej odrębności, a także gotowość do ostracyzmu względem tych, których odmiennność może stanowić zagrożenie²¹.

Większość kibiców stanowią konsumenci widowisk sportowych, którzy po meczu wracają do domów. Kibice typu „ultras” są aktywnymi moderatorami

¹⁶ P. Radkiewicz (2011), dz. cyt.: 98.

¹⁷ W.G. Sumner (1906), *Folkways*, New York.

¹⁸ R.A. LeVine, D. Campbell (1972), *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes and group behavior*, New York.

¹⁹ P. Radkiewicz (2011), dz. cyt.: 100.

²⁰ R. Altemeyer (2006) *The authoritarians*, Winnipeg: 10.

²¹ P. Radkiewicz (2011), dz. cyt.: 100.

widowisk. Na arenach sportowych kreują rzeczywistość kulturowo znaczącą. Można ich nazwać animatorami kultury, choć najczęściej kojarzeni są z kulturą niską. Ciekawe spektakle i wiele innych akcji autorstwa „ultras” (odnawianie miejsc pamięci narodowej, krwiodawstwo czy zbiórki pieniędzy dla chorych i niepełnosprawnych) są niedostrzegalne lub mało widoczne w przestrzeni publicznej, mediach i znane raczej wąskiej grupie zainteresowanych. Tomasz Sahaj zaznacza, że „ultras” poprzez swoją twórczość „opowiadają” historie, które nierzadko mitologizują ich klub lub własne dokonania. Owe „paraartystyczne” działania w postaci przyjaznego, wrogiego lub informacyjnego *happeningu* są naszpikowane akcją, dramaturgią i fabułą²². „Ultras” często nawiązują do narodowych lub regionalnych tradycji i wydarzeń historycznych (na przykład zrywów narodowowyzwoleńczych). Okoliczności powstania najstarszych polskich klubów (takich jak Pogoń Lwów, Cracovia czy Wisła Kraków) wiążą się z manifestacją sprzeciwu wobec zaborców, którym podczas meczów można było bezkarnie, legalnie, dosłownie i w przenośni „dokopać”, a przy tym swobodnie porozumiewać się w języku ojczystym²³. Kibice Legii Warszawa pielęgnują pamięć o powstaniu warszawskim, na przykład poprzez wywieszanie „sektorówek”, czyli ogromnych flag z symbolem Polski Walczącej czy transparentów, takich jak: „To jest hołd dla tych co noszą blizny, dla tych co przelali krew w imię ojczyzny” W 2009 roku na stadionie Lechii Gdańsk rozwieszono wielki biało-czerwony transparent z napisem: „17.09.1939. Czwarty rozbiór Polski” oraz przekreślonym symbolem sierpa i młota. Z tego powodu Komisja Ligi Ekstraklasy nałożyła na klub grzywnę, choć niektórzy politycy i kombatanci publicznie stanęli w obronie kibiców. „Ultras” zabierają głos (czasem wyrażając swój zdecydowany sprzeciw) w bardzo delikatnych sprawach omijanych przez polityków²⁴.

W ostatnich latach bardzo ważnym tematem podejmowanym przez socjologów sportu jest nacjonalizm i rasizm, wpisujące się w kwestie etniczności i upolitycznienia środowisk kibicowskich. Sport nigdy nie był i prawdopodobnie jeszcze długo nie będzie wolny od polityki. Jest on wykorzystywany do prezentowania rozmaitych polityk tożsamości. W podstawowej formie przejawia się to w postaci prezentowania symboli narodowych podczas zawodów²⁵. „Banalny nacjonalizm”²⁶ czy też „nacjonalizm na co dzień” w sporcie

²² T. Sahaj (2012), dz. cyt.: 41-45.

²³ T. Sahaj (2015), dz. cyt.: 122.

²⁴ T. Sahaj (2012), dz. cyt.: 42-43.

²⁵ R. Kossakowski (2017), *Kibice*. W: H. Jakubowska, P. Nosal [red.], *Socjologia sportu*, Warszawa: 51.

²⁶ M. Billig (2008), *Banalny nacjonalizm*, Kraków.

jest zjawiskiem wszechobecnym. Natężenie poziomu „banalnego nacjonalizmu” rośnie podczas tak zwanych *sport mega events*, gdy reprezentanci danego państwa występują w finale lub fazie *play-off*. Pojawia się wtedy mnóstwo gadżetów w barwach narodowych (należą do nich na przykład rozmaite ozdoby samochodowe)²⁷. Jak wiadomo, próba zastąpienia godła narodowego logiem PZPN zakończyła się zdecydowanym sprzeciwem kibiców. Banalny nacjonalizm wyrażony machaniem flagą narodową, malowaniem twarzy, czapkami i trąbkami w środowisku kibiców piłkarskich bywa opisywany poprzez metafory, takie jak „piknik” czy „Janusz”²⁸. Wśród kibiców piłkarskich w Polsce toczy się spór o „autentyczność”. „Piknik” to kibic-konsument, który nie jest fanatykiem, gotowym „zginąć za sprawę”. „Nacjonalizm” „Janusza” jest „banalny”, ponieważ zakłada akceptację „banalnego nacjonalizmu” kibiców innych reprezentacji narodowych (na przykład poprzez robienie wspólnych *selfie*). Jego cechą charakterystyczną jest brak antagonistycznego czy też konfrontacyjnego nastawienia. Polscy kibice-fanatyki raczej nie uznają kompromisów w kwestiach ideologicznych²⁹. Radosław Kossakowski podkreśla, że „w ostatnich latach idee związane z patriotyzmem, konserwatyzmem czy – szeroko rzecz ujmując – postawami prawicowymi silnie wyznaczają politykę tożsamości tej grupy”³⁰. Współcześnie fanatyczne kibicowanie zazębia się z celebrowaniem wydarzeń historycznych (Marsz Niepodległości, wspomniane już powstanie warszawskie czy wielkopolskie, Żołnierze Wyklęci)³¹.

Rasizm i ksenofobia są skrajną postacią ideologii wyrażanych podczas widowisk sportowych. W odpowiedzi organizuje się akcje, takie jak kampania *Kick It Out*³², „Rasizm był i jest problemem przede wszystkim w świecie kibiców piłkarskich, jednak nie ogranicza się do stadionów, które raczej odzwierciedlają to, co istnieje w szerszym kontekście społecznym”³³. Kibice są miniaturą społeczeństwa, w którym funkcjonują. Postrzeganie ich jako zbiorowości

²⁷ A. King (2002), *Nationalism and Sport*. W: G. Delanty, K. Kumar [red.], *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, London: 249.

²⁸ P. Małczyński (2015), *Januszowy karnawał? Modern football a kibice reprezentacji*. W: R. Kossakowski, J. Kurowski, J. Nowakowski [red.], *Modern football a świat kibiców. Interdyscyplinarne studia nad kulturą futbolu*, Pszczółki: 181-198.

²⁹ R. Kossakowski (2017), *Kibice*. W: H. Jakubowska, P. Nosal [red.], *Socjologia sportu*, Warszawa: 52.

³⁰ R. Kossakowski (2015), „Kibole” wyklęci w poszukiwaniu autentyczności – próba rekonstrukcji polityki tożsamości polskich kibiców, „Kultura Współczesna”, 1: 30-45.

³¹ R. Kossakowski (2017), dz. cyt.: 52.

³² Polską wersją tej kampanii jest akcja „Wykopmy rasizm ze stadionów” organizowana przez Stowarzyszenie Nigdy Więcej.

³³ R. Kossakowski (2017), dz. cyt.: 52.

osób ze społecznego marginesu jest przejawem myślenia stereotypowego. W środowisku tym można spotkać biznesmenów, naukowców, prawników, księży, wojskowych i przedstawicieli wielu innych warstw społecznych³⁴. Jak zauważa Stanley Eitzen, „sport jest odbiciem społeczeństwa. Cierpi na takie same dolegliwości, jakie trawią społeczeństwo, w ramach którego funkcjonuje”³⁵. W historii polskiego futbolu zapisało się między innymi rzucanie bananów w stronę Emanuela Olisadebe (Nigeryjczyka z polskim paszportem). Innym niechlubnym przykładem są kibice Jagiellonii Białystok, którzy wyrazili skrajnie antagonistyczną postawę poprzez wywieszenie transparentu „Roger – nigdy nie będziesz Polakiem”. Adresatem był przyjmujący polskie obywatelstwo Brazylijczyk Roger Guerreiro³⁶.

Istnieją symbole, których używanie jest oficjalnie zabronione i karane. Nie wolno ich umieszczać także na obiektach sportowych. PZPN, UEFA czy FIFA posiadają katalog owych znaków (wśród których znajduje się na przykład nazistowska swastyka). Ideologicznie zorientowani kibice poszukują sposobów obchodzenia przepisów. Próby te zwykle skutkują poszerzeniem katalogu zachowań zabronionych na stadionach³⁷. Sahaj przypomina, że również „na polskich stadionach występuje antysemityzm, na który w Europie nie ma przyzwolenia i jest on bezwzględnie eliminowany przez władze piłkarskie różnego szczebla. Za antysemityzm kibiców władze Legii są dotkliwie karane”³⁸. Co prawda z faszyzmem często kojarzy się kibiców niemieckich, choć sympatycy niektórych klubów Bundesligi, to zdeklarowani antyfaszyści pilnujący, aby niewłaściwe ich zdaniem symbole nie pojawiały się na stadionach³⁹. „W wielu regionach Niemiec kibice szczególnie nie lubią fanów Schalke Gelsenkirchen, którzy na flagach i szalikach mają wypisane hasła antyfaszystowskie”⁴⁰.

Użyteczność RWA w badaniach kibiców piłkarskich

Badacze zwykle wykorzystują RWA do wyjaśniania lub przewidywania postaw i zachowań charakteryzujących się społeczno-polityczną nietolerancją. Liczne badania dowodzą, że RWA jawi się jako jeden z podstawowych

³⁴ T. Sahaj (2015), dz. cyt.:130.

³⁵ S.D. Eitzen (1981), *Sport and deviance*. W: G.R.F. Lushen, G.H. Sage [red.], *Handbook of Social Science of Sport*, Illinois: 412.

³⁶ R. Kossakowski (2017), dz. cyt.: 52.

³⁷ T. Sahaj (2012), dz. cyt.: 45.

³⁸ T. Sahaj (2015), dz. cyt.: 128.

³⁹ T. Sahaj (2012), dz. cyt.: 45.

⁴⁰ J. Dudała (2004), *Fani-chuligani. Rzecz o polskich kibolach. Studium socjologiczne*, Warszawa: 54.

predyktorów większości zjawisk psycho-społecznych o charakterze antydemokratycznym i represywnym względem różnych form społecznego, kulturowego i politycznego zróżnicowania. Popularność narzędzia niestety nie idzie w parze z jego empiryczną klarownością. Dorobek Altemeyera w zakresie badań nad autorytaryzmem jest bardzo znaczący. Metoda, którą zastosował do rozwiązania metodologicznych problemów pomiaru jest jednak niezadowolająca⁴¹. Zdaniem Piotra Radkiewicza, „Altemeyer, zdając sobie sprawę, że skala do pomiaru postaw nie może mierzyć cech osobowości, rozwiązał problem, definiując swój konstrukt jako autorytaryzm prawicowy, a narzędzie do jego pomiaru nazwał skalą prawicowego autorytaryzmu. Efektem tego jest narzędzie, które zamiast osobowości mierzy postawy, zamiast autorytaryzmu (...) mierzy autorytaryzm prawicowy i na dodatek, najprawdopodobniej, ów prawicowy autorytaryzm to po prostu prawicowo-konserwatywna ideologia”⁴². W badaniach Radkiewicza RWA jawi się nie jako bezpośrednia przyczyna antydemokratycznych przekonań i postaw, tylko jako zjawisko psychologiczne potęgujące akceptację prawicowo-konserwatywnego światopoglądu, który w skrajnych formach niewątpliwie wykazuje silny potencjał antydemokratyczny. Wyniki badań jednoznacznie kwestionują trafność – a w konsekwencji praktyczną użyteczność – skali RWA. Czy warto ją zatem stosować? Metoda operacjonalizacji zastosowana w RWA nie ma nic wspólnego z pomiarem osobowości. Jest typową miarą postaw i przekonań społeczno-politycznych, która w całości stanowi znacznie gorszy predyktor niż jej część, mierząca prawicowy konserwatyzm⁴³.

Zdarza się, że kibice piłkarscy wyrażają aprobatę lub sprzeciw wobec konkretnych opcji politycznych. Niejeden polityk z nimi „flirtował”, szukając poparcia, zwłaszcza przed wyborami. W obliczu rosnącej popularności prawicowych ideologii społeczno-politycznych i ich radykalizacji (Trump, Putin, Erdoğan, Orbán, Kaczyński, „brexit”, islamski ekstremizm itd.) coraz bardziej realna wydaje się formalna polityczna reprezentacja setek tysięcy polskich kibiców piłkarskich na poziomie lokalnym lub krajowym. Być może jej dotychczasowy brak wynika z tego, że nawet bez formalnej legitymacji społecznej w postaci prominentnych stanowisk czy licznych przedstawicieli kibice stanowią w Polsce wpływową siłę społeczną. W strukturach państwowych RP nie ma wyraźnych śladów obecności kibiców. Nie mają oni swojej

⁴¹ P. Radkiewicz (2011), dz. cyt.: 107-108.

⁴² Dz. cyt.: 108.

⁴³ Dz. cyt.: 109.

partii politycznej, klubu poselskiego czy komitetu wyborczego, ale mimo to biorą udział w dyskursie czy też „narracji” politycznej i społecznej⁴⁴.

Niezależnie od tego czy przyjmiemy, że skala RWA (stworzona na bazie skali F) mierzy osobowość, czy przekonania społeczno-polityczne, warto rozważyć wykorzystanie tego narzędzia w badaniach zróżnicowanego, kontrolowanego i wpływowego środowiska polskich kibiców piłkarskich. Należy przy tym zaznaczyć, że dostęp do danych empirycznych jest jedną z najistotniejszych kwestii w przypadku badania kibiców fanatycznych, tworzących hermetyczne środowisko, nieufne względem osób z zewnątrz. Kibice nie zawsze otwierają się na badaczy. Kluczowe jest więc zdobycie zaufania. Warto zastanowić się również nad tym, na ile przebywanie wśród kibiców i angażowanie się w ich działalność wpływa na tożsamość badacza oraz zmianę jego stosunku do badanych⁴⁵.

⁴⁴ T. Sahaj (2015), dz. cyt.: 121.

⁴⁵ R. Kossakowski (2017), dz. cyt.: 54-55.